

DIN ATLASUL LINGUISTIC ROMÂN

1. Note istroromâne.

Între cele 387 de puncte anchetate pentru ATLASUL LINGUISTIC ROMÂN I și II (301 pentru ALR I și 86 pentru ALR II), — 27 de puncte sunt dela Români din afara granițelor României Mari (de dinainte de 28 Iunie și 30 August 1940). În ATLASUL LINGUISTIC ROMÂN, partea I (ALR I), avem 21 de astfel de puncte, toate anchetate de Sever Pop: 1 în Bulgaria (Bregovo [857]), 4 în Jugoslavia (Batinac [3], Kovin [10,] Ovča [11] și Halovo [859]), 2 în Ungaria (Kétegyháza [54] și Léta [324]), 1 în Cehoslovacia (Apșa [352]), 4 în Uniunea Sovietică (Stroiești [454], Jura [458], Butur [464] și Nezavertailovca [476]); anchetarea acestor din urmă patru puncte s'a făcut în Basarabia cu refugiați din cele 4 sate de peste Nistr.), 5 puncte de Aromâni colonizați în Cadrilater (Giumaia-de-sus [05], Selia-de-jos [06], Perivoli [07], Avdela [08] și Pleasa [09]), 2 de Meglenoromâni colonizați în Cadrilater (Liumnița [012] și Țârnașca [013]) și 2 de Istroromâni, în Istria (Briani [01] și Jaiân [02]). În ATLASUL LINGUISTIC ROMÂN, partea II (ALR II), avem 6 astfel de puncte: 1 în Bulgaria (Sveti Petăr [858]) și 2 în Jugoslavia (Ždrelo [4] și Sveti Mihajlo [8]), anchetate de Emil Petrovici, 1 punct de Aromâni colonizați în Cadrilater (Peștera [010]) și 1 punct de Meglenoromâni colonizați în Cadrilater (Liumnița 012]), pe care le-a anchetat Theodor Capidan, și, în fine, 1 punct de Istroromâni, (Jaiân [02]), pe care l-a anchetat, în Istria, Ștefan Pașca. Materialul adunat din fiecare din cele 387 de puncte este atât de bogat încât când cele două ATLASE vor fi în întregime publicate — cuprinzând întregă limba română în toată întinderea

și varietatea ei — vom avea posibilitatea să facem cele mai minuțioase monografii ale graiului fiecăruia din aceste puncte alese de pretutindeni unde se vorbește limbă românească. Deocamdată, noi ne mărginim la câteva note, exclusiv fonetice, făcute pe baza întâiului volum tipărit din partea întâia a ATLASULUI (ALR I, vol. I) și a întâiului volum tipărit din partea a doua (ALR II, vol. I), în legătură cu dialectul istroromân, pe care le credem instructive.

Așa de caracteristicul fonem vocalic istroromân **ă** (« sunet între *a* și *o*, cu caracter labial, apropiat de maghiarul *a* în *nap, pad* ». S e x t i l P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, II, p. 61) este notat în ALR I, în punctul Briani (punct reprezentat în hărțile Atlasului prin cifra 01), în trei feluri: — 1° **uă** (cum, dintre cercetătorii anteriori ai dialectului, susținuse singur Andreiu Glavina că se rostește acest fonem, cf. Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 63): *cuăp* « cap » H. 5, *obruăzu* « obraz » H. 22 *fuăța* « față » H. 23 cf. și H. 74, *uăre* « are » H. 31, cf. și H. 71, *ficuăți* « ficați » H. 46, etc.; — 2° **uă**: *uăb* « alb » H. 111, *uăpa* « apă » H. 112, *nuăs* « nas » H. 112, *cuăre* « care » H. 120, *cuăpu* « cap » H. 142, *uăre* « are » H. 143, etc.; — 3° **ă** (este notația cea mai rară): *ăvdu* « aud » H. 104, *ăm* « am » H. 135, *căpu* « cap » H. 135, etc. În punctul Jeian (reprezentat în hărțile aceluiași ALR I prin cifra 02), avem două notații: — 1° **uă** (este notația cea mai frecventă): *fuăța* « față » H. 23, *buărba* « barbă » H. 34, *ficuăți* « ficați » H. 46, *cuăscu* « casc » H. 86, *uăpa* « apă » H. 112, etc.; — 2° **ă**: *ficăt* « ficați » H. 45, *ăm* « am » H. 65, *ăbi* « albi » H. 65, *năs* « nas » H. 112, *ăre* « are » H. 114, *fățe* « față » H. 117, *măr* « mari » H. 125. — În ALR II, pentru care a fost anchetată aceeași localitate Jeian ca în ALR I (fiind reprezentată și în hărțile din ALR II prin aceeași cifră, 02), avem trei notații diferite pentru fonemul nostru față de cele două, din această localitate, din ALR I: — 1° **ă** (este notația cea mai frecventă): *tăre* « tare » H. 85, *culcăt* « culcat » H. 98, *căle* « cale » H. 108, *zăce* « zace » H. 109, *păt* « pat » H. 109, *spitálu* « spital » H. 113, *mul'ăre* « muiere » H. 131, *sărčira* « sarcină » H. 143, *fășa* « fașă » H. 148, *peducl'ăr* « păduchios » MN p. 2/6810, *că* « cal » MN p. 7/6854, *acațăt* « prins » MN p. 29/2174, *ărie* « are »

MN p. 50/2272, *lăs* « las » MN p. 57/4184, *câmfăr* « camfor » MN p. 62/4115, *scadă* « scâldea » MN p. 73/2652, *drăcu* « drac » MN p. 95/2744, etc.; — 2° *șă* (notație pe care, în ALR I, nu o întâlnim niciodată): *crăpu* « cap » H. 3, *poăl(ă)țu* « degetul cel mare » H. 52, *poșădișcu, poșădișcu* « gădil » H. 54, *lăzar* « olog » H. 115, *șabi* « albi » MN p. 2/6803, *crârne* « carne » MN p. 52/2283, *mășt* « alifie » MN p. 59/4197, etc.; — 3° *șă* (notație foarte rară): *ruăna* « rană » MN p. 21/6946, etc.

Această varietate de notație nu e, de sigur, o inconsecvență de transcriere a anchetatorilor ATLASULUI, ci e o dovadă că respectivul fonem istroromân, care provine dintr'un *a* accentuat și care nu e încă nici « colectiv », nici « general » (cf. Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 65), nu e un fonem ca atare fixat, ci un fonem care are cel puțin toate aceste nuanțe.

În ce privește pe *ă*, găsim, în cele două ATLASE, câteva nuanțe nenotate de cercetătorii anteriori ai dialectului și care sunt remarcabile stadii intermediare pentru unele din transformările suferite în istroromână de acest fonem (cf. Sextil Pușcariu, *op. cit.*, pp. 72—81). În ALR I: — 1° *ă*: *căbă* « ciubăr » (o1 + [în legendă]) H. 135; — 2° (a) *ș*: *măr(a)ș* « mână » (o1) H. 49; — 3° *ș*: *lîmbș* « limbă » (o1) H. 82, — În ALR II: — 1° (e) *a*: *lăș(e)ar* « olog » MN p. 42/2224.

Pentru *â* (î), în amândouă ATLASELE, avem aceeași lipsă de distincție a acestui fonem de *ă* despre care vorbește pe larg Sextil Pușcariu, *op. cit.*, pp. 70—75, 82—84. În Briani (o1 ALR I), l-am găsit notat o singură dată: *tîrlăscu* « curg » H. 74. În Jeian (o2 ALR I), l-am găsit de trei ori: *mîrșav* « slab » H. 62, *tîrlăș* « curg » H. 74 și *îl'* « îi » H. 123. — În ALR II (o2), l-am găsit de două ori: *betîru* « bătrân » H. 87 și *mîra* « mână », MN p. 51/2288. În câteva cazuri avem, în ALR II, notația: (î) *î* sau (î) *ă*: *m(ă)îra* « mână » MN p. 27/2171, *măr(ă)încă* « mănâncă » MN p. 51/2288, *s(î)ăjș* « sânge » H. 65, *(î)ăl'* « îl » H. 170.

În niciunul din cele două puncte anchetate, n'am găsit, în ALR I, niciodată — în afară de condițiile în care îl constată Sextil Pușcariu, *op. cit.*, pp. 92—93 —, un *e* închis, accentuat sau neaccentuat, diftongat în *ie*. În ALR II, găsim acest caz de mai multe ori:

niébo « cer » H. 185, *priédicã* « predicã » H. 188, *âie* « are » MN p. 50/2272, *priéwt* « preot » MN p. 92/2729, *miéjnaru* « clopotar » MN p. 93/2735, etc.

În ce privește fonemul *ę* (*e* deschis), fonem de proveniență variată în istroromână (cf. *Sextil Pușcariu*, *op. cit.*, pp. 67, 78, 84, 88), avem, în fiecare din cele două ATLAS, mai multe feluri de notații, ceea ce denotă iarăși, ca și la *ă* (v. mai sus) o multiplicitate de anuanțe ale acestui fonem și ceea ce indică, adesea, fie proveniența lui, fie fonemele în spre care evoluiază. În ALR I, avem patru notații: — 1° *ę* (este notația cea mai frecventă): *męre* « merge » (01) H. 95, *tręmure* « tremură » (01) H. 120, *nęgri* « negri » (01) H. 126, *bire* « bine » (01) H. 138, *fuâte* « față » (02) H. 23, *spuâtele* « spatele » (02) H. 70, etc.; — 2° (e)*ę*: *m(e)ę* « mă » (02) H. 100; — 3° *ea*: *ure'cl'ea* « urechea » (01) H. 53, *scrîpea* « scrâșnește » (01) H. 89; — 4° *ę*: *limbę* « limbă » (01) H. 82. În ALR II, avem șapte notații: — 1° *ę* (notație foarte frecventă): *conșumę* « mistue » H. 101, *nevęsta* « nevastă » H. 166, *prhņę* « forăie » MN p. 7/6851, etc.; — 2° (e)*ę*: *fóm(e)ę* « foame » H. 99; — 3° *ęę*: *slinavęę* « îmbălează » MN p. 13/6901; — 4° *ęę*: *s(z)vonęę* « sună (clopotul) » MN p. 8/6857, *svikęę* « țiuie » H. 22; — 5° *ęă*: *popęă* « (copilul) papă » MN p. 14/6904; — 6° *ă*: *(m-)ăm (tal'ăt)* « (m')am (tăiat) MN p. 42/2225; — 7° *ęa*: *trleđ* « curge » MN p. 58/4187.

Disproporția între numărul nuanțelor lui *ę* notate în ALR I și al celor notate în ALR II se explică prin faptul că pentru ALR I, unde numărul nuanțelor notate e mai mic, materialul a fost adunat chestionându-se câte o singură persoană dintr'o localitate, pe când pentru ALR II, unde numărul nuanțelor e mai mare, au fost chestionate mai multe persoane. Chestionarul pentru ALR II cuprinzând chestiuni mai speciale, mai de detaliu decât cel pentru ALR I, anchetatorul a fost silit ca pentru fiecare nou domeniu de activitate să se adreseze persoanei din sat care cunoștea mai bine terminologia respectivă.

În legătură cu *i*, avem de remarcat două lucruri. Amândouă se găsesc numai în ALR II: — 1° un *ī* (lung): *mīca* « mică » H. 80, *mī(ș)sa* « liturghie » MN p. 98/2756; — 2° consonantizarea primului element al diftongului *ii* la începutul unui cuvânt: *Ńirina* « inimă »

H. 58. Dintre cercetătorii anteriori ai dialectului, forme ca aceasta din urmă au mai notat Gartner, Weigand și Bartoli (cf. Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 93).

În ALR I, nu găsim, în niciunul din cele două puncte anchetate, niciun caz de diftongare a lui *o* accentuat în *uo*, în nicio poziție, cum notaseră, dintre cercetătorii anteriori ai dialectului, Bartoli și Schü ck (cf. Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 95). În ALR II, această diftongare, fie că *o* e etimologic, fie că provine dintr'un *oa*, este frecvent notată: *uórb* « orb » H. 16, *uómir* « oameni » H. 16, *uórt* « port » H. 55, *ruód* « neam » H. 135, *uórod(t)* « naștere » H. 145, *duóta* « zestre » H. 167, *buóla* « boală » MN p. 56/4181, etc.

În forma *dôre* « doare », cu *ô* (lung), pe care *o* găsim numai în ALR I notată din Briani (01) de două ori, H. 139 și H. 140, avem, de sigur, încă o urmă a vechiului diftong *oa*. Cazul e același în forma *dô* « două » pe care *o* găsim tot numai în ALR I notată din Jeian (02), H. 10.

În ALR II, și numai aici, am găsit de două ori notat un *ū* (lung) : *rúca* « mână » H. 198 și *mútast* « mut » MN p. 11/6885.

Tot numai în ALR II, găsim un caz de diftongare a lui *ū* accentuat în *u* : *úmer* « umăr » MN p. 33/2192.

În ce privește trecerea foarte obișnuită în istororomână a lui *u* în *v* (cf. Sextil Pușcariu, *op. cit.*, pp. 99—100), avem de remarcat, în cele două ATLASE, următoarele notații de stadii intermediare : — 1⁰ *uw* : *cáuwu* « caut » (02) ALR I H. 68, *préuwu* « preot » ALR II MN p. 85/2707, etc. ; — 2⁰ *w* : *aw* (*poși.ít*) « au (început) » (02) ALR I H. 86, *piéw* « preot » ALR II MN p. 92/2729.

Într'un singur caz, pe care-l găsim numai în ALR I notat din Briani (01), întâlnim un *u* devenit *p* : *cuápta* « căuta » H. 68.

În ceea ce privește consonantismul, avem puține observații de făcut, în cele două ATLASE, și numai în legătură cu câteva dintre consonante.

Spre deosebire de cercetările anterioare asupra dialectului, inclusiv cercetările lui Sextil Pușcariu, găsim, în amândouă ATLASELE, alături de formele obișnuite cu dentalele nealterate în poziție palatală (cf. Sextil Pușcariu, *op. cit.*, pp. 107—109) câteva cazuri,

provenind din croată, cu *t* și *d* palatalizați înainte de *e* și *i*: [t]: — 1° *t* > *t'*: *parit'ěi(-me-voi)* « (mă) pregătesc » ALR II MN p. 23/6956, (*nu me*) *št'ipěi* « (nu mă) pișca » ALR II MN p. 42/2228; — 2° *t* > *t'(ĉ)*: *št'(ĉ)ipni* « pișca » (01) ALR I, H. 93; — 3° *t* > *k*: *škipės* « pișc » (02) ALR I H. 93; — (d): — 1° *d* > *d'*: *d'iređ* « a se țicni » (01) ALR I H. 142; — 2° *d* > *đ*: *điređ* « a se țicni » (02) ALR I H. 142.

În ce privește lichidele, remarcăm un caz, singurul pe care l-am găsit, și numai în ALR II, în care avem un *r'* (muiat): *čár'ne* « carne » MN p. 51/2283.

În ALR I, și anume numai în Briani (01), găsim, între formele rotacizate, două cazuri cu vocala de dinaintea lui *r* nazalizată: *mîra* « mână » H. 49 și *mîrînca* « mănâncă » H. 92, forme de care, au mai notat, dintre cercetătorii anteriori ai dialectului, C o v a z, W e i g a n d și P o p o v i c i (cf. S e x t i l P u ș c a r i u, *op. cit.*, p. 112).

În legătură cu velarele, avem de remarcat că în Briani (01 ALR I), fonemul *g* este notat, în mod regulat, ca atare. În Jeiän (02) însă, în amândouă ATLASELE, e notat, indiferent de poziție, aproape exclusiv, prin spiranta velară fonică *ɣ*: *úɣl'a* « unghie » ALR I H. 52, *ɣustu* « gust » ALR I H. 82, *ɣúra* « gură » ALR I H. 88, *néɣra* « neagră » ALR I H. 111, *ɣnoi* « gunoiu » ALR I H. 130, *ɣlásu* « glas » ALR II MN p. 8/6858, *ɣúra* « gură » ALR II MN p. 14/6902, *ɣútu* « gât » ALR II MN p. 21/6948, *ɣrás* « gras » ALR II MN p. 49/2265, *méɣ* « merg » ALR II H. 74, etc. O singură dată l-am găsit transcris, și numai în ALR I (tot în 02), *ɣ(h)*: *úɣ(h)li* « unghii » H. 52. — Velara afonică *ç* am găsit-o, în schimb, numai o singură dată, și anume numai în ALR II, notată prin spiranta afonică *h*: *čáshu* « casc » H. 23. — În amândouă ATLASELE, avem câteva cazuri în care e notată velara afonică muiată *k*: *k'ílav* « vătămat » (01 și 02) ALR I H. 125, *k'aculės* « flecăresc » ALR II H. 29, *k'aculón* « flecar » ALR II H. 30, etc. N'am găsit niciodată un *g'*.

În ce privește africaterile, remarcăm că, spre deosebire de cele mai multe cercetări anterioare asupra dialectului, inclusiv cercetările lui S e x t i l P u ș c a r i u (cf. *op. cit.*, pp. 119—123), africata afonică *ĉ* (*ĉ*) e un fonem foarte obișnuit, după amândouă ATLASELE, în istroromână. În ALR I, în ambele puncte (01 și 02), avem pretutindeni notația *ĉ*: *ĉirneácu* « cucuiu » (01) H. 6, *ĉe* « ce » (01) H. 6,

cup « smoc de păr » (01) H. 9, *cuăsta* « aceasta » (02) H. 18, *jabucîța* « umărul obrazului » (02) H. 24, etc. În ALR II, fonemul nostru e notat în cinci feluri: — 1° *ê* (este notația cea mai rară): *êrbîca* « ceafă » MN p. 2/6803, *êsta* « acesta » MN p. 7/6854, *trêce* « trece » MN p. 26/2164, etc.; — 2° *ĉ* (este notația cea mai frecventă): *scoĉés* « sar » H. 35, *ĉerbic(e)ĉ* « ceafă » MN p. 2/6803, *ĉe* « ce » MN p. 11/6883, *piĉore* « picioare » MN p. 43/2229, *ĉa* « cea » MN p. 47/2251, *ĉesta* « acesta » MN p. 49/2265, etc.; — 3° (*ê*)*ĉ'*: *feĉori(ĉ)ĉ* « sugaciu » H. 146; — 4° *ê*: *piĉôrle* « picioarele » H. 67, *ĉerbic* « cefe » MN p. 2/6803, *dûlĉe* MN p. 14/6910; — 5° *ĉ'*: *piĉûore* « picioare » MN p. 33/2191.

Această varietate de notație, în ALR II, se explică, ca și la *ă* și *ę* (v. mai sus), prin faptul că avem a face iarăși cu un fonem nefixat în istroromână, variind aproape de la individ la individ și adesea chiar în graiul aceluiași individ.

Africata *ĝ* e notată, în mod regulat, în amândouă ATLAȘELE, prin *j*: *juănă* (01), *jăna* (02) « geană » ALR I H. 20, *jinjile* « gingiile » (01) ALR I H. 32, *juăjetu* (01), *juăjetu* (02) « deget » ALR I H. 50, *meĵe* « merge » ALR II MN p. 10/6869, etc.

Africata *ș*, spre deosebire iarăși de cele mai multe din cercetările anterioare asupra dialectului (cf. Sextil Pușcariu, *op. cit.*, pp. 121—122), e notată ca atare, în amândouă ATLAȘELE, aproape pretutindeni: *pleșiv* « chel » (02) ALR I H. 12, *șcruăna* (01), *șcranița* (02) « tâmplă » ALR I H. 14, *șculița* « strungăreață » (02) ALR I H. 31, *mărșav* (01), *mîrșav* (02) « slab » H. 62, *ședu* « șed » ALR II H. 70, *șvohăn* « plăpând » ALR II H. 82, *șvikés* « fluer » ALR II MN p. 9/6864, *șoptés* « șoptesc » ALR II MN p. 10/6875, *șcripés* « scrâșnesc » ALR II MN p. 16/6918, *șpôtu* « strâmbătură » ALR II MN p. 21/6945, etc.

În ce privește consonanta *h*, remarcăm un caz, singurul pe care l'am găsit, și numai în ALR II, în care întâlnim acest fonem palatalizat înainte de un *i*: *h'ites*, *h'iteș* « asvârl, asvârli » H. 66.

Trei dintre consonante, *r*, *n*, și *m*, pot forma silabă în istroromână. Când au această funcțiune, ele sunt notate, în amândouă ATLAȘELE, cu un cerculeț dedesubt: *ṛ*, *ṅ* și *ṁ*. Cea mai des întâlnită cu această funcțiune este *r*: *hṛbăt* « șira spinării » (02) ALR I H. 40, *trṇihu*

« pân-te-ce » (01) ALR I. H. 42, *sc̣rlatîna* « scarlatină » (01 și 02) ALR I H. 116, *ṃșáv* « slab » ALR II H. 84, *ḥrbātu* « șira spinării » ALR II MN p. 34/2194, *řdu* « rād » ALR II MN p. 52/2305, *C̣řst* « Christos » ALR II MN p. 94/2739, etc. Pentru *ŋ* și *ŋ̣*, în ALR II, exemplele sunt relativ frecvente: *ŋsóru-se* « se însoară » H. 159, *ŋflát* « umflat » H. 106, etc. În ALR I, n'am găsit niciun exemplu cu *ŋ*, iar cu *ŋ̣* am găsit unul singur: *ŋ̣ pičór* « în picior » (02) H. 150.

DIMITRIE MACREA